

A határ: társadalmi tény*

Böröcz József

Régóta foglalkoztat, a határ fogalma vajon miért nem tartozik a társadalomtudományok, s különösen a történeti-összehasonlító makroszociológia elméleteinek leggondosabban kidolgozott elemei közé. A határ persze első látásra a szó szoros értelmében periferikusnak tűnik a társadalomtudományok hagyományos alapegysége, az egyes társadalom szempontjából. Ha magunk elé képzeljük a tárgyat, amely a 19. század közepe óta a társadalomtudományok figyelmének középpontjában áll, egy elméletileg megindítóan pontatlan, empirikusan soha nem dokumentált fantomot, az egyén analógiájára elképzelt – önálló, öntevékeny, öncélú, önmagára reflektáló, s kizárólag belső viszonyai által meghatározott –, végső soron végletesen magányos társadalom fantomját látjuk, amely a minden egyéb hasonló elemtől elkülönült nemzet, állam, nép, etnikum és nemzetgazdaság képzeteinek egybecsúsztatásából, egymásra fényképezéséből jön létre. A határ tehát kétségkívül a társadalomtudományok nagy része által így, mintegy térképszerűen elképzelt tárgy – a „német társadalom”, a „francia nép”, az „olasz nemzet” stb. – „szélén” helyezkedik el, s a társadalomtudományok jó másfél évszázados hagyománya egyértelműen arra tanít bennünket, hogy arra figyeljünk, ami a határokon „belül” található. Merőben más volna persze a helyzet, ha az individuumtársadalom fantomjától eltérő – akár kisebb, akár nagyobb – elemzési egységeket választanánk. A globalitás, a birodalom, a világgazdaság, a kapcsolatrendszerek, a másságprezentáció stb. fogalmai révén ma éppen ilyen léptékváltással kísérleteznek a társadalomtudományok.

Mindazonáltal, még az egyéntársadalom-elképzelésen belül is némileg meglepő a határ fogalmának elhanyagoltsága, hiszen a tőkés piacgazdaság legkülönfélébb elméleti összefüggésekben kidolgozott modelljei, a nemzet és a modern állam egybeesésének elképzelése, s az e három egymásra másolásával jól-rosszul megfabrikált „nemzetállam” víziója, a szuverenitás, a szolidaritás, a rassz, az osztály, a nép, a magas, illetve népi (tömeg-)kultúra, azaz lényegében valamennyi, a modernitás

* A *Replika* számára átdolgozott részlet a szerző „Social Change by Fusion: Understanding Institutional Creativity” című, készülő könyvéből való. Az írás egyik korábbi, angol nyelvű változata az Amerikai Szociológiai Társaság Torontóban tartott konferenciájának „Migráció és társadalomelmélet” szekciójában hangzott el 1998 nyarán.

nagy társadalmi szerkezeteit megragadni hivatott, mégoly elkötelezetten a modernizációs világszemléletben fogant képzet mélyén is a határ fogalma – méghezozzá meglepően hasonlóan leegyszerűsített fogalma – lelhető fel. Valamennyi efféle társadalomképzet implicit módon az állam ideáltípus-fogalmára támaszkodik, hiszen a modern társadalmak empirikus létének kereteit az állam jelöli ki és tartja össze. Ez viszont a határok kérdésén áll vagy bukik, hiszen a határaik meghúzásával és fenntartásával, illetve az azokon keresztüli áramlások ellenőrzésével, szabályozásával, megvámolásával és szubvencionálásával, kulturális, mozgalmi és adminisztratív eszközök általi bátorításával és korlátozásával való szüntelen elfoglaltság az államok egyik, ha nem a legfontosabb tevékenysége. Az állam bármely társadalomtudományos meghatározásának központi eleme a territorialitás, ez adja ugyanis bármely létező állam konkrét meg'határ'ozottságát.

A nemzetközi munkaerőmigráció- és turizmuskutatás, a politikai gazdaságtan, a geopolitika, a nemzetközi kapcsolatok, az összehasonlító gazdaságsszociológia, különösen a „fejlődés-elmaradottság” szociológiája, a világrendszer-elemzés és a (poszt)kolonialitással, globalizációval és globalitással foglalkozó szociológiai, antropológiai, történeti és egyéb társszociológiai a maguk területén mind alaposan dokumentálják az államhatár mint társadalmi tény komplexitását és fontosságát bármiféle makrotársadalmi elmélet szempontjából. Ugyanakkor mindeddig várta magára, hogy valaki közös fogalmi rendszerbe, összefüggő elemzésbe sűrítse e tanulságokat. Az alábbiakban azon gondolkodom el, milyen elméleti irányban indulhatna el egy efféle, a határok és az azokat átszelő áramlások jelenségkörére mint társadalmi tényre összpontosító tudományos kutatás.

Simmel „Híd és ajtó” című esszéje (1994[1909]) lehetséges elméleti kiindulópontot kínál egy efféle határ- és áramlásszociológia számára. Simmelnél a 'híd' metaforája „az egyik legnagyobb emberi teljesítmény zenit[jét]”, a „kapcsolódás akarását” (id. mű: 6) jelöli. A híd legyőzi a fizikai kihívást, amit a folyó két partja támaszt – melyek „nemcsak külön állnak” (*ibid.*), hanem társadalmi értelemben „szét vannak szakítva” (*ibid.*). Benne a kettészakítottság legyőzésére irányuló „pozitív szándék” és „társadalmi akarat kerekedik fölül, így összeegyeztetve és egyesítve” (*ibid.*) a kettőt. A hídmetafora társadalmi jelentése így 'vonzás, összekapcsolás, egyesítés': az egység, amely győzelmet arat valamely társadalmilag konstruált kettészakadtság fölött.

A másik, a határok szempontjából kulcsfontosságú funkciót Simmel az 'ajtó' metaforájába sűríti. Ez „a határátkelőhely képzetét jeleníti meg” (id. mű: 7), s két lehetséges állása – zárva/nyitva, vagyis a 0/1 dichotómiája – jól megragadja azt a két alapállapotot, amelynek alkalmazásával a közhatalom a „kint” és „bent” közötti áramlásokat szabályozza. Itt „nem a pusztá válaszfal rideg geometriai formájában, hanem a tartós cserekapcsolat lehetőségében egymáshoz kapcsolódik a behatárolt és a behatárolatlan” (id. mű: 7–8). A határ azon pontok összessége, ahol a társadalom beveti és/vagy pihenteti az állami szuverenitás szétszakítási technológiáit.

A globális szociológia szempontjából a határ tehát két eltérő intézményi logikát egyesít. Egyfelől hídszerű társadalmi intézmény, amelyben az „emberiség egységet teremt” az állami szuverenitás által létrehozott szétszakítottságban. Ugyanakkor

ajtó is – pontosabban: párhuzamosan és sorosan elrendezett ajtók bonyolult rendszere –, mely alapvetően arra szolgál, hogy darabokra szedje az emberiség amúgy „egyöntetű, folyamatos egységét” (id. mű: 9). A határ akadályozza is, ösztönzi is a legkülönbözőbb áramlásokat. A híd és az ajtó – a kapcsolódás és a kizárás-vagy-átengedés – logikája mindig együtt és egyszerre jelenik meg a határ fogalmában. *A határ: ajtókkal felszerelt híd.*

A határok és az őket átszelő áramlások jellegét meghatározó társadalmi erők megértéséhez hasznos következő lépés Rogers Brubaker neoweberiánus modellje, amely az állampolgárság fogalmát a társadalmi zármechanizmusok egyikének – eddigi terminológiánk szerint a bezárt ajtó intézményrendszerének – elemeként taglalja. Az állampolgárság Brubakernél nem más, mint kapocs a modernitás mindaddig legnagyobb és talán legmerevebben formális társadalmi intézménye – a modern állam – és a modernitás végső alanya – az individuum – között, s így a modernitás egyik alapvető társadalmi nexusaként is felfogható. Csak a modernitás ezen, ideáltipikus és formális modellje teszi lehetővé, hogy az állampolgárság társadalmi intézményét Brubaker „belsőleg inkluzív (...), kifelé pedig exkluzív” intézményként írja le. E képletben a modern állam „nem egyszerűen territorialis szervezet”, hanem egyben „tagsággal rendelkező szervezet” (*ibid.*) is, ahol persze „szoros kapcsolat áll fenn a territorialitás és a tagság között” (id. mű: 22). Neoweberiánus fogantatásának megfelelően ez az elegáns ideáltípus meglehetősen statikus modellt eredményez, és jószerével kizárólag a formális-jogi dimenzióban alkalmazható: az állampolgárság brubakeri fogalmának egyetlen dinamikus eleme a [jogi] „kényszer”, az informalitásnak pedig egyetlen ponton, az „állampolgárság meghatározásában” van némi helye (id. mű: 30–31).

Az ideáltipikus megközelítésmód korlátja, hogy ellentmondásban van némely meglehetősen alapvető társadalom- és politikatörténeti ténnyel. Aligha lehet általa megérteni, a mindenkori társadalmi elitnek milyen sikerrel s milyen hosszú ideig akadályozták a társadalom előnytelen osztály-, nemi, munkamegosztásbeli, rassz- és etnikai helyzetű többségét abban, hogy gyakorolhassák ma a liberális és szocialista társadalomvízióban eleminek tekintett állampolgári jogait – még az ezen ideáltípus megalkotásához példaadóként használt nyugat-európai és észak-amerikai társadalmakban is. Az állampolgárság ideáltipikus fogalmából aligha érthető, mennyire sérülnek ugyanezen alapjogok ugyanezen társadalmaknak közelmúltbeli vagy akár mai gyakorlatában. Szerfölött nehéz ezen fogalom révén érzékelni, dokumentálni és a társadalomtudományok fogalmi rendszerében értelmezni, hogy e jogok milyen társadalmi és politikai küzdelmek eredményeképpen, milyen vereségek, áldozatok és kompromisszumok árán terjesztődtek csak ki a korábban jogon kívüli helyzetű, ma néhány modern társadalomban mégoly magától értetődő módon egyenjogú állampolgárként kezelt csoportokra. Ugyancsak bajos általa láttatni azt az időbeli és térbeli változatosságot, önkényességet, partikularizmust, értelmezhető közcélt nem szolgáló, görcsös elzárkózást, illetve ennek ellentettjét, az ugyancsak önkényes, szelektív kitérülést, ami az állampolgári jogok mindennapi alkalmazásában figyelhető meg a mai, mégoly globalizált világ mégoly felvilágosult jogállamainak határain, illetve a bekerülő és kizárt társadalmi csoportok kollektív társadalmi tapasztalataiban.

Ha Weber nyomán az államot egy *meghatározott terület feletti* legitim erőszak monopóliumával bíró, nagy társadalmi szervezetként definiáljuk, értelemszerűen még az olyan tekintélyes szakterület, mint az állam szociológiája által elsőként megoldandó feladatok egyike is annak megértése, miként jön létre, működik, változik és szűnik meg az a földrajzi térben meghúzott vonal, amely az állam mindennapi gyakorlatában körülhatárolja, s így meghatározza a territoriális államot. A határ dinamikusabb, és a formális-jogi intézményeken túl is érvényes elemzéséhez célszerű megnyitnunk két újabb elemzési dimenziót: ezek egyike a híd, a határon átívelő vonzást, az egyesülés akarását jellemezné, másika az ajtó nyíló-záródó mozgását írná le.

Úgy vélem, egy ilyen történeti-összehasonlító határ- és áramlásszociológia sikerrel alkalmazhatná a *feltételes társadalmi kizárás és beengedés* (contingent closure) fogalmát, amelyet más összefüggésben, a neoweberiánus rétegződésszociológia összehasonlító-történeti kritikájához javasoltam néhány évvel ezelőtt (Böröcz 1997).¹ Ennek legegyszerűbb megfordítása témánkra alkalmazva így szól: a simmeli hídon való átkelés megtörténte vagy elmaradása, illetve – megtörténte esetén – az átkelés körülményei és jellegzetességei a társadalmi feltételektől függő, azok által meghatározott, nem pedig strukturálisan túldeterminált tények.

A feltételes társadalmi zármechanizmusok kirekesztő-bevonó társadalmi gyakorlatában szétválaszthatatlanul keverednek az egyenlőtlenségek hierarchikus és társashálózati jellegzetességei. Az állampolgárság csak egyik intézménye a feltételes társadalmi zárnak e fogalmának. A globális társadalmi gyakorlatra alkalmazva (mely nézőpont persze nem Weber, Parkin, Murphy vagy Brubaker sajátja) hat különféle áramlástípust különíthetünk el. Ezek sorában Arjun Appadurai (1996) listáját némileg kiegészítve megkülönböztethetjük az emberek, az áruk (benne a pénz és a tőke), a közvetlen fizikai kényszerek (illetve az ezzel való fenyegetés), a technológiák, a kulturális tartalmak (ideértve a gyakran citált „információk” csakúgy, mint a magas és alacsonyabb művészetek legkülönfélébb megnyilvánulási formái) és az eszmék áramlásait. Az *1. táblázat* egy, e felosztásból kibontható határ- és áramlásszociológia néhány idevágó, lehetséges alapelemét foglalja össze. Külön taglalja a híd és az ajtó intézményeit, s ezeken belül megkülönbözteti a formális és informális intézményeket mind a hat itt említett áramlástípus vonatkozásában.

Illusztrációként vegyük szemügyre a táblázat első sorát.² A formális vonzás (a határ mint híd) intézményei között megtaláljuk a világ legnagyobb ipara, a – fogyasztási célból történő utazásként, így *szabadidős migrációként* definiált³ – nemzetközi idegenforgalom által teremtett és áruba bocsátott turistavonzerőket csakúgy, mint a vándormunkaerő toborzását. Informális híd képeznek a határokon átívelő személyes hálózatok csakúgy, mint a pozitív sztereotípiák. A formális „ajtó” intézményei között találjuk az útlevél, a kilépési és belépési engedélyt biztosító, illetve kilépési és belépési akadályokat támasztó vízumok intézményét, illetve

1 Előzményként I. Parkin (1974) és Murphy (1988) írásait.

2 A továbbiakban csak a személyek áramlásaira, s azon belül is elsősorban a határ által teremtett-fenntartott másság egyes kognitív összefüggéseire összpontosítok.

3 A szabadidős migráció szociológiájáról részletesen I. Böröcz (1996).

*I. táblázat. A határ mint ajtó és híd:
formális és informális áramlásintézmények*

Ajtó (nyitó-záró intézmények)		Áramlás- típusok	Híd (vonzásteremtő intézmények)	
Formális	Informális		Formális	Informális
Vízum-, ki- és bevándorlási szabályok, útlevéltörvények, külföldiel- lenes vagy sem- leges politika	Negatív etnikai, „rassz”-, regionális stb. sztereotípiák, a bevándorlók előítéle- tes ill. -mentes társa- dalmi fogadtatása, a társadalmi hálózatok hiánya ill. patológiái, a határokon átvélő integrációk különféle történeti hagyományai	Személyek	Erős társadalmi hálózatok, pozitív sztereotí- piák mint a bevándorlók és utazók társadal- mi fogadtatásá- nak közege, a köztér békéje	Idegenforgalmi vonz- erők, „országpropa- ganda”, munkaerő- toborzás, bevándor- lás- és turisztalátoga- tás-támogató politika, a menekültekre vonatkozó nemzet- közi konvenciók tiszteletben tartása
Vámok és egyéb közterhek, export- és importkvóták, befektetési sza- bályok, adók	„Védegyelet” típusú piacvédő mozgalmak és mentalitás, gazda- sági idegengyűlölet, a határokon átvélő integráció története	Áruk, pénz, tőke, befektetés	Árkülönbségek, modernizáció- és fejlődés-elma- radottság ideo- lógiák, gazdasági idegenimádat	Bankszabályok, beho- zatali és kiviteli vámok és egyéb köz- terhek, export- és importkvóták, befek- tetési szabályok, adók
Határőrség, hon- védség, egyéb fegyveres erők	Paramilitáris szervezetek, maffiák, milíciák	Erőszak, fizikai kényszer	Külső „felszaba- dítók” áhítása	Nemzetközi stratégiai szövetségek politikai magatartása
Természeti terminusokban megszabott import- és exportszabályo- zás, szabványok, adószabályok	A technológiai kap- csolatok és függőség hagyományai, a tudásáramlás története	Techno- lógia	Éles bérkülön- ségek, alacsony szakszervezeti szervezethez, gyenge érdekvé- delem, moderni- záció- és fejlő- dés-elmaradott- ság ideológiák	A műszaki változást serkentő készletések (vámok és egyéb közterhek)
Vámok és egyéb közterhek	Kulturális habitusok, „magas-”, „közepes”, „alacsony kultúra”, iskolázottság, nyelv- és külvilágismeret	Kulturális tartalmak	Modernitás- és fejlődés- elmaradottság ideológiák	A kultúra terjesztését szolgáló hálózatok és egyéb intézmények rendszere, oktatási rendszer, a kulturális kapcsolatok történe- te, állami szubvenciók
Cenzúra, a terjesztési csatornák politikai ellenőrzése	Ideológiai predispozíciók, iskolázottság, nyelv- és külvilágismeret	Eszmék	Geokulturális „orientációra”, fejlődés-elma- radottságra, demokráciára és a kollektív identi- tások ill. másság viszonyára vonat- kozó ideológiák	Oktatási rendszer, a kulturális termelés öröksége és intéz- ményrendszere

az államok legkülönbébb bel- és külpolitikai, geostratégiai, gazdaságpolitikai szempontjait, illetve be- és kivándorlási szabályait. Az informális ajtó intézményei között a negatív etnikai, „rassz-”, regionális, nemzeti stb. sztereotípiák megléte, illetve hiánya említhető.

A határ szociológiai vizsgálata számára Európa középső fertálya hallatlanul gazdag terepet kínál. Még mindig a táblázat első soránál, a személyek határokon át történő áramlásaira vonatkozó társadalmi intézményeknél maradva vegyük szemügyre nyugati szomszédunkat. A Magyarországhoz hasonló mértékű birodalom-összezsugorodást megélt és hányattatott államhatár-történetet maga mögött tudó Ausztria jó másfél generáció óta a nemzetközi idegenforgalom egyik legjelentősebb célországa,⁴ s egyben a külföldi munkaerő-migráció egyik fontos felvevőpiaca is. Szerencsés, tömbök közötti politikai és gazdasági elhelyezkedésének, illetve nagyon tudatos piacépítő, -védő, -szubvencionáló idegenforgalom-fejlesztési politikájának együttes eredményeként Ausztria az idegenforgalomra alapozott gazdasági növekedés talán világméretben egyedülállóan sikeres esete: a nemzetközi turizmus Ausztria második világháború utáni gazdasági fellendülésének, a világ gazdaság centrumába kerülésének egyik mozgatórugója volt. Az ország több évtizedes, külföldiek előtti nyitottsága és az ebből húzott, tetemes gazdasági haszon ellenére Ausztriát régóta az idegengyűlölet egyik európai bástyájaként tartják számon. A nyíltan idegenellenes szélsőjobb közelmúltbeli kormánya jutása csak a választási rendszerbeli győzelmét jelentette egy jóval régebb óta, jóval mélyebben elhelyezkedő idegenellenes osztrák gondolkodás- és beszédmódnak. Hogyan lehetséges ez?

Képzeljük magunk elé a háború után újjáéledő, anchluss utáni Ausztriát. E társadalomban a külföldiek három típusa jelenik meg egy időben, minden korábbinál nagyobb mértékben: (1) nagy számban megjelennek a nyugat- és észak-európai, valamint észak-amerikai társadalmak sok szabad idővel és jelentős vásárlóerővel rendelkező, közép- és felsőosztálybeli tagjai turistaként; (2) a hatvanas évek közepétől-végéig, elsősorban Bécsben és a környező kelet-ausztriai tartományokban föl-föltünedeznek a szovjet blokk némely, tétován liberalizálódó államainak a fentieknél jóval kevésbé fizetőképes polgárai, elsősorban lengyelek, magyarok és csehek, először tranzitutasokként, majd egyre nagyobb számban informális kiskereskedőként, csempészként, illetve ausztriai célpontú turistaként; miközben (3) a kapitalizmus világméretű informalizmusának sajátos, közép-európai variánsaként mind az állam által elindított és fenntartott vendégmunkás-rendszerben, mind pedig egyéb dokumentálatlan vagy félig dokumentált munkaerő-piaci intézmények jóvoltából jelen vannak Ausztriában Közép-Európa hagyományos saját periferiáinak munkavállalói is: a szerb, horvát, török, kurd, román, magyar, szlovák, lengyel társadalom osztálypiramisának alsó fele, alsó-középső harmada.

E hármas impulzusra az elmúlt néhány évtized osztrák kultúrája úgy válaszolt, hogy a közép-európai modernitás, konkrétan a Monarchia történetének sokszínű,

4 A 7,5 millió lakosságával a világ népességének 1,2 ezrelékét kitevő Ausztriában 1994-ben például 17,9 millió turistaérkezést, vagyis a világ összes turistaérkezésének 33 ezrelékét jegyezték fel. Ennek következtében az osztrák gazdaság 13,2 milliárd USD idegenforgalmi jövedelemre, vagyis a világ teljes idegenforgalmi bevételének 38 ezrelékére tett szert (WTO, 1996: 11–12).

sok szempontból belső ellentmondásokat hordozó, emancipációs, illetve elnyomó lehetőségek széles skáláját kínáló identitás- és másságnagykogníciós mintái közül azon elemeket élesztette fel és „modernizálta”, melyek egy viszonylag egyértelmű, a „kelet” vonatkozásában lesújtó-lesajnáló, a „nyugatot” legalábbis implicit módon idealizáló sztereotípiarendszerbe illeszkednek. Ennek hajszálpontos megnyilvánulásaként értelmezhetjük az olyan gyöngyszemeket, mint az erőfeszítés, mellyel a minden rendű-rangú külföldieket a „Touristen” (osztrákul: turisták), illetve „Scheißausländer” (osztrákul: szarkülföldiek) kétértékű kategóriarendszerébe erőszakolják, származási ország alapján. A magyar olvasónak nyilván mondanom sem kell: a turisták fogalmát a külföldiek fenti (1) csoportja meríti ki, míg a (3) csoport tagjai egyértelműen a szarkülföldi kategóriájába szorulnak. Bonyolultabb kérdés a (2) csoport (a Monarchia utódállamainak, különösen az ipari szempontból Ausztriánál mindig is fejlettebb Csehország polgárainak, illetve az Ausztriának politikai téren mindig is valamiféle ellensúlyt támazató, így erős ellenfélként részben tisztelt, amúgy pedig Tschikosch-Gulasch-Fokosch alapon fenékig egzotizált magyarok) kérdése. A (2) csoport tagjai a hatvanas évektől (vagyis az ötvenhatos politikai menekültek körüli rokonszenzvhullám elcsitulásával) komoly kognitív kihívást jelentettek az osztrák néplélek számára: mint az államszocialista utazási korlátozások véttlen áldozatai és volt Monarchia-társak iránt érezhető volt itt-ott némi rokonszenz és közösségi tudat, ám ugyanakkor kevésbé voltak beilleszthetők az új kognitív idegenrendészeti rendszer kétértékű logikájába. Így e csoport tagjai a körülményektől függően sokszor ellentmondásos, bizonytalan, majd hogyanem véletlenszerű módon kerültek a turisták vagy a szarkülföldiek rubrikájába. Az osztrák idegenfoglólet Ausztria európai unió tagfelvételi kérelmének benyújtása (1989), s különösen az immár EU-tag Ausztriát körülvevő volt szocialista államok EU-felvételeének lehetségessé válása után erősödött fel és vált valódi politikai erővé, mégpedig oly módon, hogy a (2) csoport tagjait az osztrák képzelet egyre nagyobb erővel és egyértelműséggel, egyre magától értetődőbb módon csúsztatta bele a szarkülföldi kategóriájába. E folyamat kapott politikai legitimitást az osztrák neonáci párt kormányra kerülésével.

Hasonló folyamatoknak lehetünk tanúi a Lajtán innen is. Az ezredfordulóra megszűnt a lengyel, cseh és keletnémet utasok korábbi túlsúlya a magyarországi idegenforgalomban. Így nagyrészt egyszerűsödött a magyarországi idegenforgalomra a korábbi, államszocialista időszak második felében jellemző különös, feszültségekkel terhes komplexitás, melyben egymás mellett volt jelen egy kicsiny, magasabb fajlagos megtérülésű, formális szektor nagy jövedelemkiáramlással és egy – mind a nyugati turisták nagy részét, mind pedig csaknem valamennyi keleti turistát kiszolgáló – tömeges, alacsony színvonalú, jóformán kizárólag informális idegenforgalom. Mára a magyarországi turizmus – a társadalmi lét sok egyéb jellemzőjéhez hasonlóan – egyre inkább a többi félperifériás turistafogadó ország idegenforgalmára emlékeztet. Eközben megjelent a külföldiek dokumentálatlan munkavállalásának jelensége is. A magyar kultúra részben az ismert „ez van, ezt kell szeretni” jelszó révén keblére ölelte a világszerte szerzett tapasztalatai alapján erre kevésbé számító nemzetközi nagytőkét, részben pedig megújult, hollywoodi egyszerűséggel megfogalmazott külföldiellenességgel válaszolt e kihívásra és az

általános bizonytalanság élményére. Azért írok külföldiellenességet idegenellenesség helyett, mert persze, mint azt sokszor leírták, az ide vágó gyűlöletretorikák (vö. az osztrák „szarkülföldi” fogalmára különösen jól rímelő „büdös cigány” illetve „büdös román”) tárgya gyakorta a Magyarországon külföldi útlevelemmel boldogulni próbáló, 2001-es szóval „státusmagyar”.

Ennél is érdekesebb a Németországban, Svájcban vagy Ausztriában dolgozó, Magyarországon turistaként átutazó török állampolgárokra vonatkozó sztereotípiák. Európa legjómódúbb társadalmi muszlim munkásosztályának tagjai tömeges megjelenésükkel, úgy tűnik, érzékeny helyen stimuláltak az 1990-es évek külvilágáról meglehetősen szűrt benyomásokkal rendelkező magyar társadalom identitás- és másságdiskurzusát. Míg a német és osztrák utasok vonatkozásában a magyar köztudat magától értetődően veszi természetesnek a német és osztrák tartományok nyári vakációjának időbeosztásából következő torlódásokat az osztrák–magyar határon, a Magyarországra vízummal utazó török állampolgárok jelenlétén „török-invázióként” élcelődik. Ez az elegáns másságmetafora egyszerre utal a tizenkilencedik századi, historizáló, romantikus magyar nemzeteszemlény kialakításában kulcsfontosságú oszmán megszállás történeti emlékére és a sáskajárásra.

E két informális diskurzuselemet három ok miatt idézem.

Először is azért, mert e példák jól láttatják, hogy az államhatárokon keresztüláramló munkaerő- és szabadidős migráció résztvevői rendszeresen, nagy számban, társadalmilag jelentéssel bíró feltételek között vannak jelen ugyanabban a térben. Az informális vagy félig informális keretek között az alpesi sípálya melletti fogadóban dolgozó ukrán prostituált, magyar szobalány és horvát pincér nem valamilyen statisztikai véletlen játéka folytán, hanem a határok mint társadalmi intézmény működésének szigorú logikája következtében botlik bele az ottani szolgáltatásokat (német, holland, svájci vagy amerikai társaihoz hasonlóan) igénybe vevő ukrán, magyar vagy horvát vállalkozóba. Mindezen szereplők azért tartózkodnak ott, akkor, és olyan feltételek között, mert a határok és az őket átszelő áramlások logikája ezt diktálja. E logika magában foglalja az osztályhelyzetet, az etnicitást, a nemi egyenlőtlenségeket, a globális munkamegosztásban elfoglalt helyet, a jövedelem-egyenlőségeket, a társadalmi hálózatokat és a kognitív minták jelenségkörét. A határok és az áramlások kérdése tehát nem elkülönült elemzési terep, hanem középponti kérdés a társadalmi működés megértése szempontjából.

Másodszor, a közelmúltbeli osztrák és magyar példák több értelemben is hasznos háttérrel kínálnak az áramlások – így a személyek migráció, illetve turizmus formájában megvalósuló áramlásai – szociológiájához. Rávilágítanak például arra, hogy aligha érthetnénk meg az osztrák–magyar határ két oldalán jelenleg zajló társadalmi folyamatokat pusztán abból az egyetlen tényből, hogy Ausztria nemrég csatlakozott az Európai Unióhoz, s hogy ennek részeként a korábban, az osztrák oldalon már-már kedélyesnek tekinthető hegyeshalmi átkelés mostanra schengeni határprocedúrává durvult. Ha ugyanis kizárólag az EU mint kialakulóban lévő „többnemzetiségű állam” (Lepsius 1992) formális fogalmából indulunk ki, pusztán ebből (1) lehetetlen volna megérteni a nem vagy alig kívánatos külföldiek tartós, nagyszámú jelenlétét Ausztriában, s (2) aligha vezethető le belőle az „Ausländer”-téma több évtizedes fontossága az osztrák köztudatban.

Harmadszor; e példák ellentmondani látszanak Arjun Appadurai (1996) azon álláspontjának, mely szerint a globális áramlások kulturális reprezentációi leváltak volna a számukra alapul szolgáló áramlások szerkezeti jellegzetességeiről. Appadurai szerint a jelenlegi globális áramlások „az etno-, techno-, fináncképzetek, média- és ideaképzetek közötti, egyre tágabbra nyíló szakadékokban és e szakadékok által jelennek meg”.⁵ A fenti osztrák és magyar példák arra utalnak, hogy – miközben igaz ugyan, hogy ezen „etnoképzetek” értelemszerűen nem pusztán leképezései valamiféle vulgárisan meghatározott, konkrét gazdasági vagy politikai részérdekeknek – mélyebb és átfogóbb értelemben igenis jószerűen csak olyan elemeket találunk bennük, melyek híven tükrözni látszanak a világ némely, meglehetősen alapvető fontosságú makrostrukturális összefüggéseit. Amikor az osztrák polgár a turisták kontra szarkülföldiek – azaz a kívánatos és nem kívánatos idegének – meglehetősen brutálisan áramvonalas dichotómiájával osztályozza a mindennapjaiban jelen levő külföldieket, lényegében nem tesz mást, mint a világ alapszerkezetét, a gazdagság kontra szegénység aszimmetrikus ellenfogalomparját alkalmazza saját mindennapi életére. Ezáltal bizonyos lerázhatatlan és jelentős tényeket alkalmaz a saját társadalma és a világ többi része közötti viszonyra. Így egyebek mellett hathatós morális támogatást biztosít saját államának abban, hogy ez a határokat átszelő áramlások szabályozásának kérdésében minél kérlelhetetlenebbül valósítsa meg a szelektív elzárkózás stratégiáját, a vendégmunkásstátus és az osztrák gazdaság kiterjedt informális szektorában való munkavállalás kérdéseitől a határbeléptetési rendig. Alejandro Portes idevágó tipológiájával (1995: 23–27) szólván az osztrák társadalom negatív sztereotípiákkal illeti, s így hátrányos fogadtatásban részesíti azon külföldieket, akik Ausztriánál jóval szegényebb országok polgáraiként nagy valószínűséggel az informális gazdaságban fognak megjelenni munkavállalóként, míg negatív előítéletektől mentesen, könnyen vegyes Gemütlichkeittel kezeli azokat, akik fizetőképes idegenforgalmi kereslettel jelennek meg. Mindennek csak a határok egyszerre informális és formális összefüggérendszerében van értelme.

A „törökinvázió” magyar retorikája ennél annyiban összetettebb képlet, amennyiben a magyar identitáspozíció az osztráknál hátrányosabb helyet foglal el a világot átfogó gazdagsághierarchiában. Emiatt a magyar közgondolkodás egyrészt állandóan szembesül saját hátrányos helyzetével, s folyamatosan arra kényszerül, hogy lenyelje/máshova csúsztassa saját idevágó frusztrációját, másrészt elszántan keresi a még nála is hátrányosabbak tekinthető másságpozíciókat, melyekkel szemben a viszonylagos előny helyzetét élvezheti. Tisztán e szerepet játssza manapság a roma kisebbség a magyar identitásretorikában, ebbe illeszkedik a „törökinvázió” és a Kárpát-medencei „státusmagyarok” és státus nem magyarok le„bűdösrománosása”, s ez az attitűd érhető tetten a „státustörvény” 2001. júniusi elfogadása utáni román–magyar disputában a magyar kormány hivatalos álláspontjában is.

5 „[Global flows] occur in and through the growing disjunctures among ethnoscapes, technoscapes, financescapes, mediascapes, and ideoscapes” (Appadurai 1996: 37).

Minden jóérezésű és a világban jól tájékozódó ember kétségkívül visszataszító-
nak találja a világ határon túli nagy többségének kívánatos és nemkívánatos ele-
mekre való szétválasztását. Különösen így van ez, ha ez a különbségtétel lényegé-
ben kizárólag a tőkés világgazdaság lényegéből fakadó, regionális jövedelemkü-
lönbségeken alapul. Megvetni valakit azért, mert a világ valamely szegényebb
régiójában született, ostoba, gonosz és durva dolog. Az idevágó morális ellené-
rzés azonban nem szabad, hogy megakadályozza az elemzőt abban, hogy érzékelje: e rep-
rezentációs rendszerek igen mélyen, a világ nemzet- és régióközi egyenlőtlensége-
iben gyökereznek. Ezek az egyenlőtlenségek – melyek kialakulásában és fennma-
radásában a gazdasági, politikai, katonai és kognitív elemeknek egyaránt fontos
szerepük van – lényegében a határok fogalmában érhetők tetten. Ebben az érte-
lemben a globalizált világ szociológiájának mind politikai, mind pedig társadalom-
elméleti szempontból alighanem legfontosabb feladata a határ mint társadalmi
tény megértése.

Hivatkozott irodalom

- Appadurai, Arjun (1996): *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Böröcz, József (1996): *Leisure Migration: A Sociological Study on Tourism*. Oxford: Pergamon Press.
- Böröcz, József (1997): *Stand Reconstructed: Contingent Closure and Institutional Change*. In *Sociological Theory*, 15(3): 215–248.
- Lepsius, M. Rainer (1992): „Beyond the Nation-State: The Multinational State as the Model for the European Community.” *Telos*, 91(Spring): 57–76.
- Murphy, Raymond (1988): *Social Closure. The Theory of Monopolization and Exclusion*. Oxford: Clarendon Press. 1–44.
- Parkin, Frank (1974): Strategies of Social Closure in Class Formation. In *The Social Analysis of Class Structure*. Frank Parkin (szerk.), 1–18. London: Tavistock.
- Portes, Alejandro (1992): Economic Sociology and the Sociology of Immigration: A Conceptual Overview. In *The Economic Sociology of Immigration. Essays on Networks, Ethnicity, and Entrepreneurship*. Alejandro Portes (szerk.), 1–41. New York: Russell Sage Foundation.
- Simmel, Georg (1950 [1908]): The Stranger. In *The Sociology of Georg Simmel*. Kurt H. Wolff (szerk.), 402–408. New York: Free Press.
- Simmel, Georg (1994 [1909]): Bridge and Door. In *Theory, Culture & Society*, 11: 5–10. Mark Ritter (ford.). Német eredeti: Brücke und Tür. In Georg Simmel: *Das Individuum und die Freiheit. Essays*, 2–12. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- WTO, 1996. *Yearbook of Tourism Statistics*. Madrid: World Tourism Organization.